زنجیرەی دۆسێیە فەرهەنگی و فیکریەکان

دۆسێی ژمارە (٢)

دۆسێی :

ئەزموونی سێکیولاریزم لە ئیسلامدا!

جەلالەدینی ئەکبەر دامەزرێنەری یەکەم حوکمی سێکیولاری لە ئیسلامدا!

نووسینی: محەمەد هەریری

چاپی ئەلکترۆنی یەکەم نۆڤەمبەری ٢٠١٨

زنجیرەی دۆسێیە فەرهەنگی و فیکریەکان

دۆسێی ژمارە (٢)

دۆسێی:

ئەزموونی سێکیولاریزم لە ئیسلامدا!

جەلالەدینی ئەکبەر دامەزرێنەری یەکەم حوکمی سێکیولاری لە ئیسلامدا!

نووسینی: محەمەد هەریری

چاپی ئەلکترۆنی یەکەم: نۆڤەمبەری ٢٠١٨

پێناسەیەکی

زنجیرەی دۆسێیە فەرهەنگی و فیکریەکان

زۆرجار کە زنجیرە وتارێك دەنووسم لەسەر یەك بابەت، خوێنەران داوام لێدەکەن هەمووی بکەمە یەك دۆسێ و بە فایلێکی PDF بڵاویکەمەوە.

وەڵامی من ئەوەبوو کە لە کتێبەکانم کۆیان دەکەمەوە بەڵام بۆم دەرکەوت کە کۆکردنەوەی زنجیرە بابەتێکی هاوناوەرۆك لە یەك نامیلکەی ئەلکترۆنی یان کاغەزی ڕەنگە سوودی زیاتر بێت، و ئاسانتریش بێت بۆ ئەو خوێنەرانەی دەیانەوێ ئەو بابەتە لای خۆیان بپارێزن یان چاپی کەن لەسەر پرینتەر، چونکە تا ئێستا چەندین خوێنەر ودۆست روخسەتی پرینتکردنی کتێبەکانیشیان لێ وەرگرتووم و دەڵێن ناتوانین کتێبی ئەلکترۆنی بخوێنینەوە.

بۆیە بڕیارم دا، ئەو بابەتانەی کە زۆرجار هانم دەدەن لەسەریان بنووسم و جێی بایەخی منن وبە گرنگیانم زانیوە، بیانکەمە دۆسێی سەربەخۆ، هەر جارەی دۆسێیەك بڵاوکەمەوە بۆ سوودی گشتی خوێنەرانی کورد.

پێشەکی

دۆسێی دووەمم لێرەدا ئەزموونێکی مەزنی سێکویلاریزمە لەناو ئیسلامدا، ئەویش ئەزموونی جەلالەدینی محمد ئەکبەرە [١٥٥٦ – ١٦٠٥] یەکێکە لەو سوڵتانانەی مەغۆل کە حوکمی هیندی کۆنی کردوە واتە هیندستان و پاکستان و بەنگلادیشی ئێستا.

جەلالەدینی ئەکبەر دەیسەلمێنێ کە مرۆڤ هەتا نەخوێندەواریش بێ وەك ئەو، نەوەی شەشەمی جەنگیزخان و هۆلاکۆش بێ، ئەگەر لە ناخیدا ویستی چاکەکاری هەبێت، و لە مێشکیدا عەقڵێکی ناوازە وخێرخوا هەبێت، بۆی هەیە موعجیزەیەك لە ژیان دروست بکات بە هەزاران خاوەن بروانامەی دکتۆرا و فەیلەسوف و سیاسی نەکرێ کە زۆریان ڕۆڵی تێکدەرانەیان هەیە لەناو گەلاندا، لەبەر گەڕانیان بەدوای بەرژەوەندی خۆیاندا!

لە قۆناغێکدا ئەکبەر بڕیاری دا مامەڵەی هەموو دین و ئۆلەکانی هیندستان بکات بە یەکسانی، بە جۆرێك هیچ جیاوازیەکی وای نەهێشت لە نێوان موسڵمان و هیندۆسی و جوو و مەسیحی و براهمیەکان. ئەو هێندە لە هیندۆسەکان نزیك بووەوە تا خزمایەتی لەگەڵ کردن و ژنی لێ هێنان، و نیوەی سەرکردەکانی سوپاکەی هیندۆسی بوون، جزیە و سەرانەی لەسەر هیندۆسەکان هەڵگرت، و

باجە ستەمکار و بێ ماناکانی لەسەر هەلگرتن کە ساڵانە ملیارەها دیناری دەخستە خەزینەی دەولەت!

وەها بیرکردنەوەیەك لەو سەردەمەدا، بیرێکی عەبقەری و بلیمەتی دەوێت کە بەسەدان ساڵ پێش سەردەمی خۆی کەوتبێتەوە. ئەو لێبوردەییەی ئەو بیری بۆ چوو و پەیڕەوی کرد بە کرداریش، هێشتا لە هیچ کوێیەکی جیهان ئەزموونێکی سێکیولاری ڕوخسار دیموکراتی لەسەر گۆی زەمین بە ئەوروپا وخۆرئاواوەش دروست نەببوو!

هەوڵ و حالەتی بیر و حوکمی ناوەرۆك سێکیولار کەم نین لە مێژووی ئیسلامدا، بەڵام لە هەموو ئەو حالەتانە بەهێزتر بەڕای من جەلالەدینی ئەکبەرە، کە دەکرێ وەك نمونەیەکی بەرایی ویەکەمی حوکمێکی دیموکراتی و سێکیولار لەناو جیهانی ئیسلامیدا لە قەڵەم بدرێت، هەتا پێش سیکیولاریزمی ئەوروپی خۆرئاواییش کەوتەوە لە ڕێزگرتن لە دین و بیروباوەڕە جیایەکان. سێکیولاریزم وەك زاراوە و دۆکترینێکی فیکری لە سەدەی حەڤدەهەم دەرکەوت، یانی زیاتر لە سەد ساڵ پاش کۆچی دوایی ئەکبەر!
ئەکبەر لە کاتێکدا باوەری بە یەکسانی دینی بوو، و بەکرداریش پەیڕەوی دەکرد لە ئەوروپا تازە ڕێنیسانس دەستی پێکردبوو، هێشتا بزوتنەوەیەکی لاواز بوو لەبەرامبەر باڵادەستی دینی کڵێسا، ئەو کاتە زۆر لە لاهوتییە ناودارەکانی وەك دسیدریموس ئەراسیموس، و هوڵدریخ و تۆماس مۆر و مارتن لۆتەر و جۆن کاڵڤن لە خەبات دابوون لە دژی جیهانبینی تەسکی کەنیسە، و هەندێکیان وەك مارتن لۆسەر

هێشتا نەگەیشتبوە ئاستی بیرکردنەوەی یەکسانی دینەکانی ئەکبەر، زۆر بە تووندی هێرشی دەکردە سەر جووەکانی ئەڵمانیا و ئەوروپا و خەڵکی هاندەدا بۆ هێرشکردنە سەریان چونکە دەیویست ببنە مەسیحی لەسەر مەزهەبی پرۆتستانتی خۆی! لە ئیسپانیا ئەو موسڵمانانەی مابوون کەلەپاچە دەکران لەسەر دین! لە فەرەنسا وەك شەڕی شیعە وسونەی ئێستا، کاتۆلیك و پرۆتستانت خەریکی یەکتر قڕکردن بوون! ئەکبەر بەوپەڕی متمانەوە ولآتەکەی دوورخستبوەوە لە گێژاوی کێشە دینیەکان و هەوڵی چارەسەرکردنی کێشەی موسڵمانانی ئیسپانیا و مەسیحییەکانی فەرەنساشی دەدا!

بێگومان وەك چاوەڕوان دەکرێ لە هەر گۆڕانکاریەك بە دڵی پاسەوانانی کۆن نەبێت، لەبەر چاوی خۆمان لەو ڕۆژگارە دەبینین چۆن حەشرێك بە خەڵکانی چاکساز و ڕیفۆرمخواز دەکەن، بۆیە لە سۆنگەی هەوڵە ڕیفۆرمە ڕەگوڕیشەییەکانیەوە، سەدەها مەلا وشێخ و فەقیهی ئیسلامی دژایەتی خۆیان نیشانی جەلالەدینی ئەکبەر دا، و سەدان تۆمەتیان بۆ هەڵبەست بە دژایەتی دین و ئیلحاد و لەو بەیت وبالۆرانەی دینیەکان کە تا ئەمڕۆش بەرۆکمان بەرنادا!

لە وڵاتانی ئێمە لە کتێبەکانی مێژووی قوتابخانەکان تەنها باسی ئەوانە دەکەن کە بە شمشێر ڕوبارێك خوێنیان ڕشتوە یان لە ئەفریقیا یەك میللەتیان وەك مەڕوماڵات بە کۆیلە بردووە، یان لە ئەندەلوس سەدان هەزار سەرمەڕ نا، سەرمرۆڤ و جاریەیان بۆ خەلیفەی دیمەشق ناردۆتەوە! لە کاتێکدا چەندین مرۆڤی مەزنی وەك جەلالەدین ئەکبەری مرۆدۆست و یەکسانخواز فەرامۆش دەکرێن!

محەمەد هەریری

نۆڤەمبەری ٢٠١٨

دۆسێی

ئەزموونی سێکیولاریزم لە ئیسلامدا!

جەلالەدینی ئەکبەر دامەزرێنەری یەکەم حوکمی سێکیولاری لە ئیسلامدا!

پەیوەندی نێوان چەمکەکانی سێکیولاریزم و ئەزموونە مێژوویەکانی ئیسلام زۆر تێکچڕژاو و ئاڵۆزە. زۆر ئاماژە و کاری مێژوویی لە ئیسلامدا دەڵێن ئەگەر لەبەر هەندێ هۆکاری دەرەکی و بابەتی نەبا دوور نەبوو ئیسلام و دەوڵەتی موسڵمانان بەر لە خۆرئاواش بە سێکیولاریزم گەیشتبا. ئەوە باسێکی هەستیارە پێویستی بە بابەتێکی سەربەخۆ هەیە، بەڵام لێرەدا باسی ئەزموونێکی ئیسلامی دەکەین بەر لە ٤٥٠ ساڵێك کە لە بواری مافەکانی مرۆڤ و یەکسانی هەموو دیانەتەکان پێش ئەزموونی ئەوروپای خۆرئاواییش کەوتبووەوە، دەتوانم بڵێم خاوەنی ئەو ئەزموونە جەلالەدینی ئەکبەر داهێنەری چەمکی سێکیولاری هاوڵاتیبوونە پێش جیهانی خۆرئاواش!

جەلالودین محمد ئەکبەر [١٥٥٦ – ١٦٠٥] یەکێکە لەو سوڵتانانەی مەغۆل کە حوکمی هیندی کۆنی کردوە واتە هیندستان و پاکستان و بەنگلادیشی ئێستا، لە باوکێکی سونی و دایکێکی شیعی لە دایك بووە، ژیانی منالّی دوور لە باوکی [هومایۆن] بەسەر بردوە، کە لە قەندەهار لەگەڵ دایکی بەجێی هێشت و ڕایکرد بۆ ئێران. دوایی پاش سیزدە ساڵ کە باوکی لە ئێرانەوە گەڕایەوە بە یارمەتی سەفەویەکانی

ئێران توانی حوکمی هیندستان بگرێتەوە دەست، جلال الدين اكبری کردە والی پونجاپ، کاتێ کۆچی دواییشی کرد، جەلالەدین بوە سوڵتانی هەموو هیندستان لە تەمەنی ١٤ ساڵیدا.

ماوەیەك لە ژێر چاودێری بەیرەم خانی وەزیر و هاوڕێ و ڕاوێژکاری نزیکی باوکی مایەوە، بەڵام ئەو وەزیرە لادرا لەبەر دەمارگرژی بۆ شیعەکان لە ١٥٦٠، چونکە ژنانی کۆشك بە تایبەتی دایکی لێی رازی نەبوو، و ئەکبەریش هەر بە سروشت دژی هەموو جۆرێ دەمارگرژی دینی و مەزهەبی بوو. دوایی کەوتە ژێر چاودێری دایکی و دایەنی بۆ ماوەیەك، تا ساڵی ١٥٦٢ هەموو دەسەڵاتی لە دەستی خۆی گرت.

جەلالەدینی ئەکبەر دەیسەلمێنێ کە مرۆڤ هەتا نەخوێندەواریش بێ وەك ئەو، نەوەی شەشەمی جەنگیزخان و هۆلاکۆش بێ، ئەگەر لە ناخیدا ویستی چاکەکاری هەبێت، و لە مێشکیدا عەقڵێکی ناوازە وخێرخوا هەبێت، بۆی هەیە موعجیزەیەك لە ژیان دروست بکات بە هەزاران خاوەن بروانامەی دکتۆرا و فەیلەسوف و سیاسی نەکرێ کە زۆریان ڕۆڵی تێکدەرانەیان هەیە لەناو گەلاندا، لەبەر گەڕانیان بەدوای بەرژەوەندی خۆیاندا! شێخ زایدی ئیماراتیش نمونەیەکی نزیك و زیندوە، کە چۆن بەو نەخوێندەوارییەوە توانی ئەو ئیماراتە سەحرایە بکاتە ئەو بەهەشتەی کە هەتا خۆرئاواییەکان ئاواتیان سەردانی کردنیەتی!

قۆناغی سۆفیزمێکی مرۆدۆست

ئەو پیاوە مەزنە ژیانی بە دوو قۆناغ تێپەڕ دەبێ: یەکەمیان وەك هەر موسڵمانێکی سونی سۆفی زۆر پابەند بە عیبادات و گوێڕایەڵی مەلا وزانایانی دینی بە تایبەتی مەشرەب سۆفیەکان، هەتا شێخێکی سەرەکی و گەورەی خۆی هەبوو بەناوی شێخ «سليم بن بهاء الدين السيكوري» لە خۆشەویستی ئەو شێخەدا کوڕی خۆی بەناوی سەلیم کرد! لەو ماوەیەدا زۆر بە توندی شەریعەتی ئیسلامی لەسەر هەموو ئەو خاکانەی ژێردەستی بوون جێبەجێ دەکرد! ئەو ماوەیە بەردەوام بوو تا تەمەنی ٣٢ ساڵی ئەکبەر!

لە قۆناغی دووەمدا دیارە پاش بیرکردنەوەیەکی زۆر، گەیشتە ئەو قەناعەتەی کە ناکرێ خەلکی هیندستان بەو هەموو دین و ئۆل و مەزهەبانەوە بە شەریعەتی ئیسلام حوکم بکات، کە سەرەڕای جزیە وسەرانە وەرگرتنی لە هیندۆسەکان کە زۆربەی خەڵکی هیند بوون، هەتا باجی سەردانی پەرستگاو و حەجی هیندۆسیشیان لی وەردەگرتن!

لەو ماوەیە نوێیەدا، جەلالەدینی ئەکبەر دەورەی خۆی بە مرۆڤی زیرەك وزانا و ئەدیب و فەقیهی حەکیم و نووسەر، موزیکناس و نیگارکێش و وەرگێڕ دەورە دابوو، هەزاران کتێب ودەستنووسی زانستی لە کۆشکەکەی کۆکردەوە، سەدان کتێبی وەرگێرا لە زمانەکانی هیندی و لاتینی بۆ فارسی، کە زمانی فەرمی ئیمپراتۆریەکەی بوو. هێندە گرنگی دا بە هونەر هەتا لە نیگارکێشی پێش زۆر دەوڵەتی ئەوروپی کەوتبووەوە، و زانکۆیەکی تایبەتی بە وێنەکێشان دامەزراندبوو.

٢

قۆناغی یەکسانی هاولاَتیان

لەو قۆناغەدا ئەکبەر بڕیاری دا لە هەموو دین و ئۆلەکانی هیندستان نزیك بێتەوە، بە جۆرێك هیچ جیاوازیەکی وای نەهێشت لە نێوان موسڵمان و هیندۆسی و جوو و مەسیحی و براهمیەکان. ئەو هێندە لە هیندۆسەکان نزیك بووەوە تا خزمایەتی لەگەڵ کردن و ژنی لێ هێنان، و نیوەی سەرکردەکانی سوپاکەی هیندۆسی بوون، جزیە و سەرانەی لەسەر هیندۆسەکان هەڵگرت، و باجە ستەمکار و بێ ماناکانی لەسەر هەلگرتن کە سالاَنە ملیارەها دیناری دەخستە خەزینەی دەولەت!

وەها بیرکردنەوەیەك لەو سەردەمەدا، بیرێکی عەبقەری و بلیمەتی دەوێت کە بەسەدان ساڵ پێش سەردەمی خۆی کەوتبێتەوە. ئەو لێبوردەییەی ئەو بیری بۆ چوو و پەیڕەوی کرد بە کرداریش، هێشتا لە هیچ کوێیەکی جیهان ئەزموونێکی سێکیولاری ڕوخسار دیموکراتی لەسەر گۆی زەمین بە ئەوروپا وخۆرئاواوەش دروست نەببوو!

بەو جۆرە هیچ جیاوازیەکی نەهێشت لەنیوان دین و ڕەگەزەکان، پایەی بەرزی لە سوپا و دەولّەت دایە هیندۆسەکان، زۆر باری شانی هەژارانی موسڵمانان و هیندۆسەکانی سوك کرد، بە هەڵگرتنی باجە کۆنە ناماقوڵەکان، جوتیارانی بەخشی لە هەموو ئەو قەرزە کۆنانەی کە

لەسەریان کەڵەکە ببوون، دژی راوێژکارانی خۆشی وەستایەوە کە دەیان ویست باجی نوێ بسەپێنن!

ئەکبەر سەرەڕای نەخوێندەواری، بەڵام کەسێکی خاوەن بیرێکی درەوشاوە بوو، هەتا ناسراو بوو بە گۆشەگیری لە ئەشکەوتەکان بۆ ماوەیەك بیرکردنەوە و رامان لە بارودۆخی ئیمپراتۆریەکەی. ئەکبەر زۆر حەزی بە مونازەرات وگفتوگۆی فەلسەفی و دینی دەکرد لە نێوان شوێن کەوتەی دینەکان، کە شوێنێکی تایبەتی بۆ تەرخان کردبوو ناوی نابوو بە عیبادەتخانە. هێندە دڵفراوان و لێبوردە بوو لە ڕووی دینییەوە، خۆی ناردی بەدوای پورتوگالیەکان کە لە ئەندەنوسیا بوون تا ئینجیلێکیان بۆ بنێرن، بۆ ئەوەی وەریگێڕن بۆ فارسی و لەگەڵ ناردنی نێردەیەکی تەبشیری تا لێیان تێبگات، هەرچەندە ٣ نێردەشیان نارد، سەرەڕای هەوڵی زۆریان بۆ ٩ ساڵ بۆ بە مەسیحی کردنی ئەکبەر و کوڕی، بەڵام هەوڵەکانیان سەری نەگرت وگەڕانەوە. هەموو دینێکیش بۆی هەبوو بانگەوازی خۆی بکات بۆ خەڵك بەبێ ئەوەی هێرش بکاتە سەر دینەکانی تر!

ئاماژە سێکیولارییەکانی مێژووی ئیسلام

هەوڵ و حالەتی بیر و حوکمی ناوەڕۆك سێکیولار کەم نین لە مێژووی ئیسلامدا، بەڵام لە هەموو ئەو حالەتانە بەهێزتر بەڕای من جەلالەدینی ئەکبەرە، کە دەکرێ وەك نمونەیەکی بەرایی ویەکەمی حوکمێکی دیموکراتی و سێکیولار لەناو جیهانی ئیسلامیدا لە قەڵەم بدرێت، هەتا پێش سیکیولاریزمی ئەوروپی خۆرئاواییش کەوتەوە لە ڕێزگرتن لە دین و بیروباوەڕە جیایەکان. سێکیولاریزم وەك زاراوە و دۆکترینێکی فیکری لە سەدەی حەڤدەهەم دەرکەوت، یانی زیاتر لە سەد ساڵ پاش کۆچی دوایی ئەکبەر!

لە مێژووی ئیسلامدا زۆر سەربردە و ڕووداو و وەقایع هەیە، دەتوانین وەك ئاماژەیەکی سەرەتایی بۆ بیرۆکەی هاولاتیبوونی شوێن کەوتەی هەموو دینەکان و و دیموکراتیەت و سێکیولاریزم حسێبی بکەین، وەك جیاکردنەوەی دەسەڵاتی دینی و زەمەنی، کە خەلیفە نوێنەری دەسەڵاتی دینی دەکرد، و سوڵتان و مەلیك نوێنەری سوڵتەی زەمەنی دەکرد. یانی دەسەڵاتی دینی خەلیفە تەنها دەسەڵاتێکی ڕواڵەتی بوو، وەك ئەوەی لە کۆتاییەکانی حوکمی عەباسیەکان لەسەر دەستی سەلجوقیەکان و بووەیهیەکان و ئەیوبیەکان و مەمالیك و ئەوانیتر ڕوویان دەدا.

تەعالیمە گەردوونیەکانی مەولانا ڕۆمی، شیعرە مرۆدۆستەکانی ابن عەرەبی، کە موعجیزەیەکن بۆ خۆیان! و یان مەنهەجی چاکسازی نجم الدین الطوفي، کە یەکێکە لە فەقیهە گەورەکانی سەدەی حەوتەمی کۆچی، خاوەن جیهانبینیەکی هێندە کراوە و پیشکەوتوخواز بوو، دەتوانین بڵێین کە بە دەیەها سەدە پیش کات وسەردەمی خۆی کەوتبووەوە، هەر بۆیەش لەبەر بیرۆکە بوێرەکانی لەمەر بەرژەوەندی و مەسڵەحەت و پێشخستنی بەسەر هەموو بەڵگەکانی شەرع دووچاری کێشەی زۆری کرد. وەك عادەتی هێزە کۆنویستەکان و سەلەفیەکان تاوانبار کرا بە شیعەبوون، وبەبێ دینی و ئیلحاد وهەزاران تۆمەتی بێ بنەمای تر. دۆسێیەکی تایبەتم دەبێ لەسەر نجم الدين الطوفي ئەگەر تەمەن بوار بدات، هەرچەندە کورتە نوسینێکیشم لەسەری هەیە لە کتێبی داعش دایە، لە میانەی باسی هەوڵە ڕیفۆرمخوازەکان.

جەلالەدین ئەکبەریش وەك ئەوانیتر دووچاری سەدەها تۆمەتی تەکفیر و ئیلحاد و ئەو ئاوازە نەشازانەی ئەو هیزە کۆنەپەرستانە بووەوە. دەیەها تۆمەتی بێ بنەمایان بۆی هەڵبەست، تۆمەتەکان و جۆرەکانی هێندە لە تۆمەتەکانی ئیسلامییەکانی ئەو سەردەمە دەچێت، بەڕادەیەك مرۆڤ دەگاتە ئەو قەناعەتەی کە ئیسلامی سیاسی شتێکی نوێ نییە ولەناو خودی ئیسلامدایە!

هەرچەندە زۆربەی ئاماژەکانی مێژوو دەیسەلمێنن کە ئەو پیاوە، تا دوا رۆژی ژیانی هەر موسڵمانیش بوە و تا ڕادەیەکی زۆر لە ژێر کاریگەری تەسەوفی عیرفانی ئیسلامیدا بوە، بە تایبەتی کاریگەری جەلالەدینی ڕۆمی، کە هێندە گەورە بوو لەسەری، ڕۆژهەلاتناسی ناوداری ئەڵمان

ئانا ماری شمیل، دەڵێت سوڵتان جەلالەدینی ئەکبەر کۆڕێکی هەفتانەی هەبوو بۆ گوێگرتن لە شیعرەکانی ڕۆمی، کە سوڵتانەکانی دوای ئەکبەریش بەردەوام بوون لەسەر ئەم نەریتە! ئەگەرچی مەولانا ڕۆمی کاتی خۆی لە ئەفغانستان بە خێزانەوە ڕایان کرد لە دەست هێرشی دڕندانەی مەغۆل، بەڵام جەلالەدین ئەکبەری نەوەی مەغۆلەکان بە هێرشێکی پێچەوانە ڕۆح وفکر و تەعالیمەکانی جەلالەدینی ڕۆمی هێنایەوە مەملەکەتی ئەکبەری مەغۆلی!

جەلالەدینی ئەکبەر وەرگێڕێکی واقیعی و کرداری بیروڕاکانی جەلالەدینی ڕۆمی بوو، لە ناوڕۆك و جەوهەری فەلسەفەی ڕۆمی باش تێگەیشتبوو، کە مرۆڤ بە هەر دین و ئۆل و باوەڕێکەوە بە سەرداری بوونەوەر دەزانێ![1]

بێگومان گرنگی ئەکبەر لەوەدایە کە هەم خاوەن فیکرێکی جوان و مرۆدۆست بوو، لە هەمان کاتدا فەرمانڕەوایەکی بە هێز و جەنگاوەر بوو، هێندەی نەمابوو لە سەردەمی ئەو تێکڕای هیندستان بکەوێتە ژێر دەستی ئەکبەر! بۆیە ئەکبەر توانی بیرۆکەکانی بخاتە بواری جێبەجێوە، وەك ڕۆمی و ابن عربي و تۆفی نەبوو تەنها چەکی بیر و وشە وقەڵەمی بێت!

جەلالەدین ئەکبەر لە پێناو بەرژەوەندی هەموو هاوڵاتیەکانیەوە، زۆر لە ئەحکامەکانی شەریعەی ئیسلامی کە کێشەی دەنایەوە سڕی کردن

---

١ حقيقة جلال الدِّين ألرّوميّ؟ بقلم:عزيز الخزرجي . https://pulpit.alwatanvoice.com/articles/2016/12/18/424263.html

و لایدان، وەك وەرگرتنی جزیە لە هیندۆس و ناموسڵمانەکان، لادانی کوشتن لەسەر بیروباوەڕ، یەکسانی کردن لە نێوان موسڵمان و ناموسڵمان تا ڕادەی ئەوەی والییەکی هیندۆسی هەڵبژارد بۆ حوکمی کابول، ئەفغانستانی کۆن! بێگومان مەلا دواکەوتووەکان، ئەو دنیایە ئارام و پڕ یەکسانییەیان بۆ هەرس وقبوڵ نەکرا و هەرایەکی گەورەیان نایەوە لەسەر ئەو کارە! تا ڕۆژگاری ئەمڕۆش لە میسر و ئەندەنوسیا، کە هاولاتیەکی مەسیحی لە هەر یەك لەو دوو ولاتە کرایە پارێزگاری شارێك، هێزە دینییە کۆنەپەرستەکان خەڵکیان هێنایە سەر شەقام بە هەزاران، لە دژی پێدانی پایەی پارێزگار بە هاولاتیەکی ولات تەنها لەبەرئەوەی مەسیحی بوو!

٣

فیتنەی عیشقی مەولانا!

یەکێکی تر لە کاریگەریەکانی سەر ئەکبەر هومایونی باوکی بوو. هومایون مرۆڤێکی زۆر خوێنەوار ئەدەب و زانست دۆست بوو، و ئاگادار بوو بە ئەحوالی دنیا، هەموو ژیانی لە شەڕ و خوێندنەوە بەسەر برد، هەتا لە کاتی شەڕەکانیشی کۆمەڵێ کتێبی لەگەڵ خۆی دەبرد بۆ خوێندنەوە.. زۆر شارەزا بوو لە زانستەکانی ئەو سەردەمە.[٢]

کاتێ ئەکبەر بینی مەغۆلەکانی هیند کەمایەتین لەناو هیندۆسەکاندا، ناکرێ کەمایەتی، زۆربەی خاوەن زەوی بچەوسێنیتەوە، چونکە هیندۆسەکان لە شەڕی بەردەوام بوون لەگەڵ باب و باپیری، و سەریەشەی زۆریان بۆ دەوڵەت دروست دەکرد. هەوڵی دا لێیان نزیک بێتەوە بە تێڕوانینێکی دەتوانین بڵێین نادینی یان سێکیولار، چونکە لە ڕێگای دینەوە مەحاڵە بتوانی بە یەکسانی مامەڵەی موسڵمان و هیندۆس یان هەر ناموسڵمانێك بکەیت![٣]

---

[٢] ـ تاريخ مغول القبيلة الذهبية و الهند، محمد سهيل طقوش، دار النفائس، الطبعة الاولى ٢٠٠٧، ص ١٧٩.
[٣] بروانە تاريخ دولة اباطرة المغول الاسلامية في الهند، د. جمال الدين الشيال استاذ التاريخ الاسلامي...الطبعة الاولى، مكتبة الثقافة الدينية، بورسعيد ٢٠٠١ م

چەندین ڕێگای گرتە بەر بۆ ئەنجامدانی ئەو سیاسەتە، و جێبەجێکردنی ئەو پرنسیپە پڕ لێبوردەییانەی، کە لە ناخیدا بوو لە ژێر کاریگەری میراتی کلتوری خۆیان و مەولانا ڕۆمی و عاریفی تریش. یەك لەو ڕێگایانە نزیکبوونەوەی بوو لە خاوەنی ڕەسەنی وڵاتەکە ڕاجبۆتەکان، کە چینی جەنگاوەری هیندۆسەکان بوون. ئەکبەر لە ڕێگای هاوسەرگیری و خۆشەویستی لێیان نزیك بووەوە، دەشێ وەك سیاسیەکیش ئەو کارەی کردبێ، چونکە وەك چۆن مرۆڤێکی گەورە بوو، سیاسیەکی گەورەش بوو. بەڵام وەك موریدێکی ڕۆمی، ئەکبەر دەیزانی عیشق و خۆشەویستی چەکێکی سەرەکییە لای مەولانا کە دەڵێت: ئەوەی بەرەو فیتنەی عیشق ڕانەکات، ڕێگایەك دەگرێ هیچی زیندەگی تێدا نییە.

ئەکبەر بەرەو فیتنەی عیشق ڕایکرد، کچێکی هیندۆسی هێنا بەناوی گودابای، پێکەوە بوونە ئەفسانەیەکی عیشق و جوانی، کاریگەری ئەو عیشقە گەیشتە سەر شەقامەکان، هیندۆس و موسڵمان و شیعە و سونە و مەسیحی و جووشی تەبا کردبوو. هەتا هیندیەکان دەیان فیلم و زنجیرەی درامایان لەسەر ئەو عیشقە ئەفسانەییە دەرکردوە. ئەو عیشقە هەموو جیاوازییەکانی نیوان گەلان و دینەکانی هیندستانی لەبار برد، و جزیە نەما و باجی دینی قورس نەما، موسڵمان و ئەوانیتر واك یەك مامەڵە دەکران بەوپەری یەکسانییەوە.

ئەکبەر هەتا چاکسازی لەناو ژیانی کۆمەلآیەتی و دینی هیندۆسەکانیش کرد، بۆ نموونە ڕێگای دا بەو ئافرەتانەی دەبنە بێوەژن، جارێکی تر شوو بکەنەوە، کە ئەوە قەدەغە بوو لای هیندۆسەکان! هەروەها هیچیتر ڕێگای نەدا ئافرەت کە مێردی دەمرێت بە زیندوویی لەگەڵ مێردی بیسوتێنن هەتا بە موافەقەتی خۆشی بێ! هەتا تەمەنی بە شوودانیشی دیاریکرد و دژی بە کۆیلەکردنی مرۆڤ بوو کە لە جەنگ دەستبەسەر دەکران!

ئەو خۆشەویستییە هێندە گەورە و لێبوردە بوو، گودابای با کامل ویستی خۆی بووە موسڵمان و ئەکبەریش بەژداری دەکرد لە پەرستشکارەکانی هیندۆسەکان! هەتا لەبەر خاتری ئەوان هیندۆسان، کە ڕاوکردنیان لا حەڕام بوو، سوڵتان ئەکبەر کە زۆر حەزیشی بە راو بوو، وازی لە ڕاوکردن هێنا.

کاردانەوەی هێزە کۆنەویستەکان

لە ئیسلامی تەقلیدیدا چوارچێوەیەکی تەسك بۆ جووڵە و بیرکردنەوە دیاری کراوە، هەمووی تەلبەندکراوە بە دەقی پیرۆز و هەڕەشە وسزا، بۆ هەر کەسێ بیەوێ سنووری ئەو تەلبەندە ببڕێت، و لە دەرەوەی پۆڵدا بخوێنێ! بۆیە کاردانەوەی ئیسلامی لە دژی هەر چاکسازیەکی ڕەگوڕیشەیی هەمیشە نێگەتیڤ بووە، هەمیشە دنیایەك تۆمەتی نا ئەخلاقی و بێ ویژدانی خەلق کردوە، تا ڕادەی ئەوەی مرۆ نائومێد دەکات لە هەر چاکسازییەك لە نێو سنووری ئیسلامدا. هەر کەسێ هەوڵێکی داوە هەمیشە مەلاکان و بازرگانانی دین، خەڵکی ڕەش وڕووتیان لێ هانداوە بە بیانووی دژایەتی کردنی دین، با هەندێ لەو چاکسازیانەش بە کەمێ تێڕامان لەگەڵ ناوەرۆکی دینەکەش یەکیان گرتبێتەوە!

بێگومان وەك چاوەڕوان دەکرێ لە هەر گۆڕانکاریەك بە دڵی پاسەوانانی کۆن نەبێت، لەبەر چاوی خۆمان لەو ڕۆژگارە دەبینین چۆن حەشرێك بە خەڵکانی چاکساز و ڕیفۆرمخواز دەکەن، بۆیە لە سۆنگەی هەوڵە ڕیفۆرمە ڕەگوڕیشەییەکانیەوە، سەدەها مەلا وشێخ و فەقیهی ئیسلامی دژایەتی خۆیان نیشانی جەلالەدینی ئەکبەر دا، و سەدان تۆمەتیان بۆ هەڵبەست بە دژایەتی دین و ئیلحاد و لەو بەیت وبالۆرانەی دینیەکان کە تا ئەمڕۆش بەرۆکمان بەرنادا![٤]

---

[٤] https://www.youtube.com/watch?v=xyxvux0rZs8 السلطان المسلم التّقي (الذي ضلّ واخترع دينا جديدا) ومازال أعداء الإسلام يحتفلون به حتى الآن. ئەوە نمونەیەکە لەو وتارەکانی توندڕەوان کە تا ئەمڕۆس دژی جەلالەدین ئەکبەری دەنووسن.

ئەوانەی خەڵکیان لە دژی ئەکبەر هاندەدا و تۆمەتیان بۆ هەڵدەبەست لە مەلا و شێخە توندڕەوە دینیەکان، چەند کەسێك بوون: شێخ ئەحمەد السرهندي و عبدالله السلفانیوري و شێخ عبدالنبي الکنکوهي.[٥] فەیلەسوفی عەرەبی میسری عبدالرحمن البدوي، خاوەنی سەدان کتێب لەسەر فەلسەفە و دین، خاوەنی: [بەرگری لە قورئان دژی ڕەخنەگرانی] و [بەرگری لە محمد دژی ڕەخنەگرانی]، زۆر بە جوانی باسی ئەو کەسانەی کردوە کە تۆمەتەکانیان بۆ ئەکبەر هەڵبەستوە لە توندڕەوە دینیەکان، و باسی تۆمەتەکانیشی کردوە، کاتێ تۆمەتەکان ببینیت، سەیرت پێ دێت، کە تا ئەمڕۆش ئەو تۆمەتانە زۆربەیان وەك خۆیان ماون و هەر سەلاحیەتیان ماوە، تا بزانی چۆن ئەو ئومەتە دوچاری جمود و بەستەڵەکی عەقڵ و فیکر هاتوە.

عبدالرحمن البدوي لەو بارەیەوە دەڵێت: کۆمەڵێ توندڕەوی سوونی تۆمەتباریان کرد بە دەرچوون لە دین، لەبەر چەند هۆکارێك کە بە درێژی باسیان کردوە...لە سەرووی هەموویانەوە شێخ عبدالقادر البدایونی خاوەنی کتێبی [منتخب التواريخ] بوو. ئەو پیاوە یەکێك بوو لە مووچەخۆرانی کۆشکی ئەکبەر!

[٥] https://www.ida2at.com/invention-of-the-divine-religion-judah-between-film-and-history/

٤

ماهیەتی تۆمەتەکان

شێخ البدایونی و هاوهەڵوێستانی تری سوڵتانیان بەو تۆمەتانە تۆمەتبار دەکرد، بۆ ئاسانکاری وەڵامی عبدالرحمن البدوي و کۆمێنتی خۆشم لە تەك تۆمەتەکان دەنووسم:

- حەلال کردنی زەواجی موتعە. [ئەکبەر ڕێزی لە هەموو دینێك دەگرت، وئازادی کردبوون لە بیروباوەڕیان، چۆن ڕێز لە شیعە ناگرێت، کە مەزهەبێکی ئیسلامین، وبەپێی چەندین دەق باوەڕیان بە زەواجی موتعەیە؟! هاوڵاتیەکی زۆری شیعەش لە مەملەکەتەکەی بوو، سەرەڕای ئەوەی کە دایکیشی شیعە بوو! خۆشی حەڵالی نەکردبوو، بەڵکو حەڵالە لای شیعە، ئەویش وەك ئازادی بیروڕاکان ڕێگای لێ نەدەگرت]

- نوسنی الله اکبر لەسەر گوستیلەکەی! [درۆیەکی توندڕەوانە، هەتا نووسیبێتیشی حەڕام و کوفر نییە الله اکبر! هەرچەندە دەیانەوێ بڵێن مەبەستی لە وشەی اکبر ناوی خۆیەتی!]

-

- وەرگێرانی کتێبە پیرۆزەکانی هیندۆس [ئەوە دەبێت چ تاوانێکی تێدا بێ!؟ ئەو پیاوە دەتوانی بڵێی پێشەنگی زانایانی بەراوردی دینەکانە، هەردەم لە هۆڵی عیبادەتخانە خەریکی گفتوگۆ و سیمنار بوون لەسەر دینەکان]

-

- دانانی تەفسیرێك بۆ قورئان [كێشە چییە لەوەدا؟ دیارە هەر سەردەمێ و تەفسیری خۆی پێویستە]
-
- دامەزراندنی دەستەیەکی کارگێڕی بۆ حەج کردن! [کەی تاوانە لە هیندەوە بچیتە حەج دەستەیەکی کارگێڕیت هەبێت؟! نەبوونی تاوانە، یەك کیشوەر ببڕی لە هەزاران کیلۆ مەتر، دەستەی کارگێڕیشی نەبێت! لەو قسە بێ مانایانەوە بزانە ئیسلامییەکان لە کۆنەوە تا ئەمڕۆش چۆن عەقڵیەتێکی تۆمەت هەڵبەستێنەریان هەیە!]
-
- خوێندنەوەی خوتبەی هەینی بە ناوی ئەکبەر! [هەموو سوڵتانێك خوتبەیان بەناو دەخوێندرایەوە!]
- کڕنۆش بردن لە کاتی چوونە بەردەمی [درۆیە ئەو ئەکبەرە زۆر هەژار دۆست و نزیك بووە لە خەڵکی هەژاری موسڵمان و هیندۆس و تایفەکانیتر، بای ملیارەها باجی لەسەر هەژار و جوتیار هەڵگرت، چۆن داوای خوایەتی دەکات؟!]
- وەرگێڕانی ئینجیل بۆ فارسی! [کەی تاوانە؟! ئەوە بەڵگەی لێبوردەیی و ئاسۆ فراوانیتی]
-
- ڕێگادان بە تاشینی ڕدێن [پەکوو سەلەفییەت ئەو کاتەش ڕیشی بێ ئیشی کردوە!]
-
- ئاهەنگ گێران بە نەورۆز [ئێستاش مەلاکانی کورد زۆربەیان دژایەتی نەورۆز دەکەن! یانی ئەو دژایەتیەی سەلەفیەت و ئیسلامیەکان بۆ

نەورۆز زۆر کۆنە، من سەیرم بەوە دێت، لە ماوی پێنج سەد ساڵدا هەمان عەقڵیەت حزوری هەبێ لای توندڕەوەکان!]

-

- بەکارهێنانی کالێندەری یا ساڵژمێری هەزارەیی لە جیاتی کالیندەری کۆچی [ئەگەر ڕاستیش بێ تاوان نییە!]

-

- یاسایکردنی فرۆشتنی شەراب [لە خەلافەتی عەرەبی ئەمەوی و عەباسیش بە ئاشکرا مەیخانە هەبوون! لە مەدینە و مەککە بە لێشاو ئەرەق دەخورایەوە]

-

- ڕێگەدان بە بەخێوکردنی سەگ و بەرازی کێوی [بۆ ڕێگە نەبیت بەلایەنی کەمەوە بۆ نا موسڵمانان؟!]

-

- ڕێگەدان بە خواردنێ گۆشتی پڵنگ [نەریتی خەڵکی ئاسیا بوو، خۆ نایان کوژێ لەسەر خواردنی پڵنگ! ئازادی دینی و نەریتی، بۆ هەموو تایفە ودینێك هەبوو لە سنووری زیان نەگەیاندن بە خەڵکی تر. ئەوەش کرۆکی سێکیولاریزمی لیبڕال و دیموکراسیەتە]

-

- ڕێگەدان بە لەبەرکردنی جلی ئاوریشم! [سەلەفیەت هەر بەدوای ئەو شتە بچوکانەیە، ئاوریشم بۆ نا موسڵمان هیچ حەڕام نییە، موشڵمانیش ئەگەر باوەڕی بەو حەدیسانە نەبێت لەبارەی لەبەرکردنی ئاوریشم هاتوون دەتوانێ لەبەری کا، وەك ئیجتیهادێك]

-

- دیاریکردنی تەمەنی هاوسەرگیری [ئەکبەر لە زۆربەی وڵاتە ئیسلامییەکان پێشکەوتووتر بوە کە تەمەنی هاوسەرگیریان دیار نەکردوە، ساڵانە هەزاران کچی منداڵ بەرائەتی پێشێل دەکرێ لە خەلیج ویەمەن و میسر وپاکستان و وئەفغانستان و هتد.. ئا ئێستاش مەلا نامرۆڤەکانی وەهابیەت و ئەزهەریش دەڵێن نابێ تەمەن دیاری بکرێت بۆ شووکردنی کچان! کچی مناڵی وا دەدرێتە زرِتە زەلامی وا گەورە، کۆیلایەتیش و لەشفرۆشیش هەر هێندەیە]

-

- دوورخستنەوەی خەڵك لە پرسە وبۆنە غەمبارەکان، هاندانی خەڵك بۆ ئاهەنگ گێڕان و مەولود کردن! [ئەگەر وای کردبێت بەڵگەی بلیمەتی و ئینسان دۆستی بووە، خەڵك لە جەوی تازیە دەرکات بۆ خۆشی! تازە ئیمارات وەزارەتێکی بۆ شادی داناوە! جا بزانە ئەکبەر چەند گەورە و ئەکبەر بوە!]

-

- ڕاگرتنی نوێژ و بانگ و حەجکردن! [البدوي دەڵێت درۆیە شتی وا ڕووینەداوە!]

-

- هەوڵی رزگاربوون لە زمانی عەرەبی و چەند پیتێکی تایبەت وەك [ق، ع، ظ، ط، ض، ص، ح، ث] برەودان بە زمانی فارسی لە جیاتی! [ئیسلامییەکانی نا عەرەب لە ترسی نەتەوەییەکانی وڵاتان نەبێت هەموو زمانەکان لەناو دەبەن، وەك لە میسر و سوریا و مەغریب وجەزائیر ولیبیا ڕوویدا! دیارە ئەکبەر بایەخی زۆری بە کلتور و زمانی فارسی داوە، کە زمانی فەرمی مەمەلەکەتەکەی بوو، ئەوەش وەك چاوەڕوان کراوە تا ئەمڕۆش بە دڵی مەلایان نییە!]

-

- لەناوبردنی موسحەفەکان! [نازانم چۆن؟! دکتۆر البدوي وەلامی داوەتەوە و دەڵێت: ئەکبەر تەنها ئەو قورئانانەی لەناوبردوە کە خەڵکانێك دەسکاریان کردبوو، نەك قورئانی دروست، ئێستاش خەڵکانێك بە عوسمانی کوڕی عەفان دەڵێن قورئان سوتێنەر! کاتێ نوسخە جیاوازەکانی سوتاند!]

-

- ڕێگانەدان لە دەربار بەناوی محمد و احمد و مصطفی! [البدوي دەڵێ ئەوە بۆ ئەوەی بوو هەرجارەی ناوی محمد وئەحمەد دێ دەبوایە سەلاوات لێبدا، بۆی قورس بوو نەوەك نەتوانێ، یانی لە ڕیزگرتنی بۆ ئەو ناوانە وایکردوە، لە جیاتی ستایش بکرێ لەسەری، تووندڕەوان تانە لە کردە چاکەکانیشی دەدەن!]

-

- بنیاتنانی مەجلیسی چل کەسی بۆ چارەسەرکردنی کاروباری دینی بەپێی عەقڵ نەك نەقل! [ئەوەیە تۆمەت! یانی خوا عەقڵی داوە تا سڕ بکرێ؟!]

-

- ناشتنی مردوو ڕووەو ڕۆژهەلات. [تێناگەم!]

-

- ڕێگەدان بە براهمەکان بە چارەسەرکردنی کێشەکانی نێوان هیندۆسەکان! [یانی تۆمەتە ئەگەر هیندۆسەکان کێشەکانیان لە ڕێگای پیاوانی دینی خۆیان چارەسەر بکەن؟!]

-

- گۆڕینی سلام علیکم بۆ الله اکبر! [درۆیەکی تر، مەبەستیانە بڵین مەبەستی ئەوە بوە بڵین خوا ئەکبەرە] کوردەکانی ڕۆژهەلاتیش کە دەگەنە یەك دەڵێن: یاڵلا واتە یا الله!

-

- خەتەنەکردنی کردۆتە ئیختیاری، و نابێت پێش ۱۲ ساڵی بکرێ. [ئێستا زۆر لە دیموکرارخوازانی جیهان تازە ئەو داوایە دەکەن! دەڵێم ئەکبەر هەر بە سروشت سێکیولار بووە، چونکە لەو سەردەمە ڕیزی لە بڕاردەی منالێك گرتووە!]

-

- لێبوردەیی لەگەڵ هەموو دینەکان! [لەو تۆمەتە گەورەیەی؟!]

-

- ڕێگەدان بە دروستکردنی پەرستگا و کەنیسە! [موسڵمانەکان لە ئەوروپا خەریکە مزگەوتەکانیان زۆرتر دەبێ لە کڵێساکان!]

ئەوە زۆربەی ئەو تۆمەتانە بوون کە توونڕەوان دەیاندایە پاڵ جەلالەدینی ئەکبەر، کە زۆربەیان نەك لە تۆمەت ناچن، بەڵکو بەڵگەن لەسەر ئەوەی بیری ئەکبەر پێش دیموکراتیەکانی دنیاش کەوتبووەوە.[٦]

[٦] ـ ئەو تۆمەتانە هەمووی لە وتارێکی عبدالرحمن بدوي هاتوە بە ناونیشانی: السلطان اکبر و دین التوحید.
http://tawaseen.com/?p=3020

٥

ئایە ڕاستە ئەکبەر [دینی خوداوەندی] دامەزراند؟!

وەك بینیمان ئەو تۆمەتانەی سەرەوە، کە هەمووی درۆ و هەڵبەستراو و فوو تێکراو و شێوێنراو بوون. من لە ئەزموونی خۆمدا دەزانم کە ئیسلامییە توندڕەوەکان سڵ لە هەڵبەستنی هیچ بوختانێك و شێواندنی هیچ ڕاستیەك و خراپ لێکدانەوەی هیچ شتێك ناکەنەوە! بۆیە مرۆڤی بە ویژدان جا ئیسلامی بێت یان هەر شتێ بێت، دەبێ زۆر بە وریاییەوە گوێ بگرێت، و باوەڕ بکات بە تۆمەت و پڕوپاگەندەی ئیسلامییەکان کە لە کۆن و نوێ کردوویانە و دەیکەن!

یەکێ لە گەورەترین ئەو تۆمەتانەی کە دایانە پاڵ ئەو پیاوە، ئەوەبوو گوایە دینێکی نوێی داهێناوە بە ناوی الدین الالهي، دینی خوداوەندی، کە گوایە تێکەلێکە لە دینی ئیسلام و هیندۆس و مەسیحی و زەردەشتی و جووواتی! بە داخەوە زۆر لە نووسەری گەورەی موسڵمان و بێگانەکانیش باوەڕیان بەو تۆمەتە بێ بنەمایە کردوە، کە چەند مەلایەکی توندڕەو دایانە پاڵی بۆ ناوزڕاندنی، لەوانەش وێل دیورانت، کە زۆرجار هەست دەکەم لە پێناو پڕکردنەوەی بەرگەکانی ئینسکلۆپیدیاکەی چاك و خراپی تێ ئاخنیوە و کاتی لێوردبوونەوەی نەبووە بۆ زانیاریەکان، ئەوە ئەگەر زەنی چاکی پێ ببەین، چونکە شێخ عبدالحلیم محمود دەڵێت ڕۆژهەلاتناسانیش بە مەبەست ئەو تۆمەتانەیان دووبارە کردۆتەوە دژی ئەکبەر!

بەڵام زۆر لە نووسەر و بیرمەندانیش هەن هەتا لە ئیسلامییەکانیش وەك دکتۆر عمادالدین خلیل و شێخ عبدالحلیم محمود، ئەو تۆمەتە ڕەت دەکەنەوە..

دکتۆر عمادالدین خلیل، کە یەکێکە لە مێژوو نووسە ئیسلامییە ئەکادیمیە گەورەکانی جیهانی ئیسلام لەوبارەیەوە دەڵیت: " جەلالەدین ئەکبەر پیاوی دەوڵەت بوو بە پلەی نایاب، و سیاسییەك بوو لە پلە یەکەکان، ئەو ژیا و مرد وەك موسڵمانێکی دروست، ویستی نزیك بێتەوە لە میزاجی گشتی شەقامی هیندی، لە ڕێگای نزیك کردنەوەی دین و ئۆلەکان لە یەکتر، و کۆکردنەوەی زانایانی جۆرەها دین بۆ دانیشتن لەگەڵ یەکتر لەسەر یەك مێزی گفتوگۆ، نەك دەرچوون لە باوەڕ و دینیان، لێرەدا دیالەکتیکی دین و سیاسەت و قوڵایی بیری ئەکبەر و بلیمەتی سیاسی دەردەکەوێت، بەڵام دوژمنانی زۆر بە تەنگ شێواندنی شۆرەتی بوون کە گوایە هەڵگەڕاوەتەوە لە ئیسلام، پڕوپاگەندەکانیان نە قابیلی قبوڵە لە لایەن لۆژیك، نە لەلایەن مێژوونووسێکی وردبین. هەمووی لەبەر ئێرەیی پێ بردنیان بە مێژووی پڕشنگداری ئەکبەر وایان دەگووت. ئەکبەر لێرەدا خەلیفەی عەباسی مەئمون و کۆڕە فیکریەکان و تێزە بوێرەکانی مان بیر دەهێنیتەوە."[7]

---

[7] https://ar.wikipedia.org/wiki/%D8%AC%D9%84%D8%A7%D9%84_%D8%A7%D9%84%D8%AF%D9%8A%D9%86_%D8%A3%D9%83%D8%A8%D8%B1

عماد الدين خليل ،ملامح من سيرة السلطان أكبر ، المجلة التاريخية العراقية ١٩٧٧

خۆرئاواییەکانیش ناحەزن

بە هەر هەوڵێکی ڕەسەنی سێکیولاریزم!

شێخ عبدالحليم محمود، وەزیری ئەوقافی میسر وشێخی ئەزهەر دەڵێت: "ئیمپراتۆر جەلالەدین محمد ئەکبەر، زۆر به تەنگ پرەنسیپی [هیچ جیاوازیەکمان نییە بە هۆی بیروباوەڕەوە] بوو، دەیگووت کە موسڵمانێکی حەنەفی مەزهەبە و ڕیزی هەموو دینێك دەگرێ، توونددڕەوان و وشکە دیندارەکان نکوڵییان لەو کارەی دەکرد، بۆیە گوتیان دینی ناقیسە، و هەڵگەڕایەوە، گوتیان ئەو هۆکاری هاتنی ئینگلیز بوو بۆ هیند و بڵاوکردنەوەی مەسیحیەت بوو تیایدا، هەرچەندە ئەکبەر دژی ئینگلیزیش جەنگا، وەك سوڵتانێکی موسڵمان بۆ یەکەم جار لە مێژوودا دەسەڵاتی بەسەر هەموو –زۆربەی- هیندستان دا دەشکا، لەوانەیە کەم وکورتی هەبوو بێت، بەڵام لە ڕووی سیاسییەوە هیچ جیاوازییەکی نەبوو لەگەڵ سوڵتانەکانیتری موسڵمانان لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا، بەڵام مێژووی ئەکبەر دوچاری پرۆسێسێکی تەزویر و شێواندنی بەرنامەدارێژراو بووەوە لەلایەن ناحەزان و کلکەکانیان لە ڕۆژهەڵاتناسان، هەندێ لە هاوچەرخانیش ملی ئەو ڕێگایەیان گرتەوە بەبێ ساغکردنەوە، ئامانجیشیان شێواندنی شۆرەتی ئەو سوڵتانە موسڵمانە بوو و وێناکردنی وەك لە دین دەرچوویەك، پێویستە ئەو قارەمانە ئیفترا لەسەر کراوە ڕێزی بۆ بگێڕدرێتەوە."[٨]

٨ https://ar.wikipedia.org/wiki/%D8%AC%D9%84%D8%A7%D9%84_%D8%A7%D9%84%D8%AF%D9%8A%D9%86_%D8%A3%D9%83%D8%A8%D8%B1

وەك دەبینن دەڵێت هەتا ڕۆژهەڵاتناسەکانیش ڕۆڵێکی خراپیان هەبوو لەناوزڕاندنی ئەکبەر! بەڕای من ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ڕۆژهەڵاتناسانە پێیان ناخۆش بێت کە کەسێکی نا ئەوروپی و لەدەرەوەی کیشوەری ئەوروپا پێشەنگی سێکیولاریزم و دیموکراتیەت بووە لە چاخی نوێ، لە پاش گریکەکان بێ ئەوەی گریکەکانیش سەرچاوەی سروش و ئیلهامی بن، بەڵکو سەرچاوەی سروشی هەمووی لە دین و عیرفان و ئەزموونی ڕۆژگار و ڕوانگەی سیاسی ئیمپراتۆرێك و کلتور و نەرێتی ناوچەکە و جیهانی ئیسلامی وەرگرتبوو.

من لە زۆر ئاماژە و بەڵگەوە دەزانم کە زۆر لە بازنە سیاسی و فیکرییەکانی جیهانی خۆرئاوا حەزناکەن، یان بە پەرۆش نین بۆ باڵکێشانی سیکیولاریزمێکی دیموکراسی لە جیهانی ئیسلامدا، هەڵقوڵاوی بیر و کلتوری ناوچەکە بێت! هەر حەزیان لێیە خەڵکی ئەو جیهانە لەناو بیروباوەڕە ئایینیە غەیبی و غەبییەکاندا بخولێنەوە تا هەر ڕووی لە ئاخیرەت بێ و پشتی لە دنیا بێ، بێ کەڵك و بێ بەرهەم بێ، ئەوانیش لە دەرزییەوە تا کەشتیمان بۆ دروست بکەن و پیمان بفرۆشنەوە، شەڕە دینییەکانمان بە چەکەکانیان گەرمتر و خۆشتر بکەن![٩]

---

٩ Jalaluddin Muhammad Akbar: Life, Battles and Conquests
ttp://www.historydiscussion.net/biography/jalaluddin-muhammad-akbar-life-battles-and-conquests/305٤

عبدالرحمن بدوي يش دەڵێت: ئاشكرايه كه كارەكانى جەلالەدين ئەكبەر لەگەڵ ئيسلام هەڤدژ نەبوون، ئەوپەڕى كاروبارى ڕێكخستن و فەرعى بوو دژى ناوەرۆكى ئيسلام نەبوو لە هيچ شتێك، ناكرێت موسڵمان لەسەر ئەو كارانە ڕەخنەى لێ بگيرێ هەتا لەو سەردەمەشدا، چ جاى لەسەرى تەكفير بكرێ! بەڵكو ئەوە بەڵگەيە كە ئاسۆى دينى ئەكبەر فراوان بوو، سنوورى تەسكى وەهمى هەندێ تووندئاژۆ و بيروشكى دەبڕى كە لاى خۆيانەوە دايانناوە بۆ ئيسلام."

٦

تۆمەتی دامەزراندنی دینی ئیلاهی لە چییەوە هاتووە؟

ڕاستیەکەی بیری من بۆ ئەوە دەچێ کە ئەو تۆمەتەی دامەزراندنی دینێك بەناوی دینی خودایی، لەوەوە هاتووە کە جەلالەدین ئەکبەر خاوەنی تێڕوانین و جیهانبینی و فەلسەفەیەك بووە بۆ پتەوکردنی ڕیشاڵی کۆمەڵایەتی نێوان هاولاتیانی مەملەکەتەکەی، و مامەڵەکردنی یەکسانی نێوان هەموو دین و مەزهەبەکان، خۆتان دەزانن ئەو کاتە کەس نەیدەزانی سێکیولاریزم و دیموکراتیەت هەر چیشە، هێشتا ئەو زاراوانە لەسەر زمانی خەڵکی ئەوروپاش نەبوو. دوور نییە ئەکبەر و بیرمەندەکانی دەوروبەری گەیشتبونەتە ئەو باوەڕەی کە ئەو سیاسەتە سێکیولاریزمەی کە تەبایی و ئاشتی و خیر و خۆشی لە وڵات دروست دەکات، خوێنی هاوڵاتیان دەپارێزێت ناوەرۆکی ویستی خوداییە، چونکە خودا خێری ڕەهایە و هەردەم خۆشگوزەرانی و خوێن پاراستنی مرۆڤی دەوێت، دەکرێ جارێ وتبێتی ئەو سیاسەتە جەوهەری دینی خودایە یان ڕێگاچارەی ئەکبەرییە [آئین اکبری]، خەڵکانی نەزانی بیرتەسك و دەمارگرژی دینیش، لەوانەی بۆی لە بۆسەدا بوون، ئەو وتەیان ڕفاندبێ و فوویان تێکردبێ تا بڵێن ئەکبەر دینێکی نوێی دامەزراندوە بە ناوی دینی خوداوەندی!

لەسەردەمی نوێشدا شێخی گەورەی ئەزهەر محمد عبده کە چووە ئەوروپا، ئەو هەموو تەبایی و ئارامی و زانست و مافپەروەریەی بینی لە سایەی سێکیولاریزمی دیموکراتی قسەیەکی لە ئەکبەر گەورەتری کرد و گووتی:

لە ئەوروپا ئیسلامم بینی بەبێ موسڵمان و لە جیهانی ئیسلامیش موسڵمانم بینی بەبێ ئیسلام! یانی ئەو سیستمە سێکیولارە دیموکراتیە دادگەرەی ئەوێی وەك ناوەرۆکی دینی ئیسلامی بینی! یانی گووتی حوکمی سێکیولاریزمی دیموکراتی ئەوروپا یەکسانە بە خودی جەوهەری ئیسلام! هەرچەندە من تەحەفوزم هەیە لەسەر ئەو بەراوردە، بەڵام هەمیشە عەدالەت و ئاشتی ومافپەروەری و یەکسانی لای خاوەن عەقڵ و مرۆڤ دۆستەکان یەکسانە بە جەوهەری ویستی خوایی.
ئینجا ئێستاش زۆر لە ئیسلامییەکان هەر کەسێ ڕێگایەکی تری باس کرد بۆ ژیان، فەلسەفی بێت یان سیاسی یان فکری، ناوی لێ دەنێن دین لە ژێر کاریگەری زاراوەی دینی شێخ ئەبو ئەعلای مەودودی! دەڵێن دینی دیموکراتیەت یان دینی عەلمانیەت و هتد.

ماقول نییە ئیمپراتۆرێکی وا گەورە و مەزن و دەوڵەمەند، هیندستان و پاکستان و ئەفغانستان و بەنگلادشی ئێستای لە ژێر دەست بێت، کاتێ دینێك دروست دەکات، لەو کیشوەرە وەك ناحەزانی دەڵێن تەنها ١٩ کەس باوەڕی پێ کردوە! ئەخر تەنها پاسەوانی تایبەتی لەوانەیە لە ٥٠٠ زیاتر بوو بێت! هەروەها ماقولە دینێك بەر لە ٤٠٠ ساڵ دامەزرا بێت هیچ پەرستگایەك و کتێبێکی پیرۆزی و زانایەکی ناوداری

دینەکە و کتێبێکی زانایان و هیچ جۆرە عیبادەتێکی نەمابێت؟! دیارە بە قەد بەهائواللە شی پێ نەکراوە، کە لەناو ئەو هەموو دوژمنانەی، بەو لاوازیەوە ملیۆنەها شوێنکەوتەی هەیە!

ئەکبەر وەك هەر مرۆڤێکی دیموکراتخوازی سێکیولار مامەڵەی هەموو دینەکانی کردوە بە یەکسانی، و لە زۆر لە بۆنە و ڕێورەسمەکانی هیندۆس بەژداری دەکرد، چونکە دەیویست بە تەواوی ڕایان کێشێ بۆ بوونە هاولاتی یەکسان لە مەمەلکەتەکەی، چونکە پێشتر زۆر ستەمیان لێ دەکرا. نەك هەر ئەوەندە بەڵکو هەتا بۆ خاتری ڕاکێشانی دڵی کەمینەیەکی زەردەشتی، پشتێنی ئایینی زەردەشتیانی دەبەست! هەر لە پێناو ڕاکێشانی دڵی کەمینەیەکی دینی ڕاو کردنی لەخۆی قەدەغە کرد!

وەك چۆن ئێستا سەرۆك وەزیرانی کەنەدا و بەریتانیا و سەرۆکی ئەمریکا بەژداری دەکەن لە بۆنە دینییەکانی موسڵمانان و دینەکانی تر، ئەکبەر زۆر لەوانە سێکیولار و دیموکراتیتر بوو چونکە تا مرد وەك هەر هیندۆسێك کە زۆرینە و خاوەنی ولاتەکە بوون، خاڵێکی ڕەنگینی لە نێوچەوانی دەکرد وەك هەر هیندۆسییەك، وای کردبوو هیچ هیندۆسیەك یان هەر دینیکی تر هەست بەوە نەکەن سوڵتانێکە تەنها بۆ موسڵمانان!

آئین اکبری مانای چییە؟!

دەکری یەکێ لە هۆکارەکانی ئەو تۆمەتە دینییە ئەوە بێت کە وەزیر و نووسەری نزیکی ئەکبەر ابو فضل ابن مبارك کتێبیکی نووسیبوو بە ناوی اکبرنامە کە وەك مێژووی مالباتی ئەکبەر و دەستورێکی ڕۆژانەی کاروبارەکانی جەلالەدینی ئەکبەر بوو، کتێبی [آئین اکبری] بە مانای دەستوری ئەکبەری کە بەرگی سێیەمی و دوا بەرگی کتێبی [ئەکبەرنامە] پێك دەهێنێ، ئەو مەلایە سوونیانە بێ ئەوەی ئەو کتێبەیان خوێندبیتەوە، و وشەی آئین یان وەك ئایین و دین وەرگرتووە، کە لە فارسی کۆن و نوێ چەندین مانای تری وەك ڕێگا و شێواز و دەستور هەیە، ئینجا نووسەرەکەشی ئەبو فەزڵ شیعە بوو، خۆشیان پڕبوون لەو ئارامی و کرانەوە و بێ شەڕ وشۆڕییەی مەملەکەت، چونکە عەقڵیەتی دینی هەردەم لەبارگرژیدایە ودوای شەڕ وجیهاد و کێشمەکێشی عەقائیدی نێوان هەق وباتڵ دەگەڕێت، تا خۆی لە کۆڵ دنیای پیس وفانی بکاتەوە و بەسەر هەزاران لاشەی خوێن لێ چۆراو بچێتە بەهەشت! ئیتر ئەو هەرایەیان لەسەر نایەوە گوایە ئەکبەر دینێکی نوێی دروست کردوە!

لە هەموو زانیاریەکانی دەربارەی آئین اکبری نووسراوە دەڵێت کە ئەو کتێبە وەك دەستورێکە بۆ بەڕێوەبردنی ولآت، دەتوانین بڵێین یەکەم دەستورە لە مێژووی ئیسلام نووسرابێت. ئینجا هەموو سەرچاوەکانیش دەڵێن مەبەست لە آئین اکبری: دەستوری ئەکبەرە، لە تەرجەمە ئینگلیزیەکەشی نووسراوە Constitution of Akbar واتە دەستوری ئەکبەر!

لەو بەرگە باسی کاروباری کارگێڕی دەکات کە لە سەردەمی نوێدا پێی دەڵێن ڕاپۆرتەکانی کارگێڕی و داتا کۆمەڵایەتی و ئابووریەکان. باسی پیاوانی دەرباری ئەکبەر، و پیاوانی سوپا، بەشێکی باسی یاسا و دادگاکان دەکات، بەشێکی باسی فەلسەفەی هیندۆسی و زانست و ئەدەب و داب و نەریت دەکات.
بەشی کۆتایی باسی هەندێ لە وتە کاریگەرەکانی ئەکبەر دەکات و لەگەڵ ژیننامەی نووسەری ئەکبەرنامە ئەبو فەزڵ.[١٠]

بەرگی یەکەمی ئەو اکبرنامەیە باسی مێژووی ماڵباتی تەیموری باوك و باپیرانی ئەکبەر دەکات، لەگەڵ ماوەی حوکمی باپیری [بابەرا] و باوکی [هومایۆن].

کتێبی دووەم تەرخان کراوە بۆ مێژووی ٤٦ ساڵەی حوکمڕانی ئەکبەر، لەگەڵ باسی گەلی هیندۆس و دین و باوەڕ و ڕێکار وجەژنە ئاینیەکانیان، لەگەڵ مێژووی هیندستان! کتیبەکە لە ژێر چاودێری ڕۆژانەی ئەکبەر نووسراوە کە ٥٠ ساڵ حوکمرانی کرد. پێم بڵێ ئەوە کەی دینی نوێیە؟!

ئێمە زۆر پیویستیمان بە زیندووکردنەوە و ناساندنی ژیینامەی ئەو نموونە جوانانە هەیە لە مێژووی ئیسلامدا، کە لەبەر زاڵبوونی بیری

[١٠] https://en.wikipedia.org/wiki/Ain-i-Akbari

تووندڕەو و بارمتەکردنی ئیسلام، ئەو ناوانە بە قەست ون دەکرێن، ئەوەشی باسیان کات هەلمەتی شێواندنی لە دژدا دەکەن!

ئەکبەر بەڕاستی دیاردەیەکی مێژوویيە تا ئێستاش لەو ئاستەوە دووبارە نەبۆتەوە لە جیهانی ئیسلامیدا، دڵی هێندە گەورە بوو هەموو دۆست و دوژمن شاهێدی بۆ دەدەن، کە هەوڵێکی زۆری دا بۆ ڕاگرتنی قەسابخانەی دادگاکانی پشکنینی کەنیسەی ئیسپانی دژی موسڵمانان، نەك بایەخی هەر بۆ موسڵمان بێ، بەڵکو هەوڵێکی زۆریشی دا بۆ ڕاوەستاندنی شەڕی مەزهەبی نیوان مەسیحییەکانی فەرەنسا![11]

یانی لە کاتێکدا ئەکبەر جیاوازی نەهێشتبوو لە نێوان موسڵمان و هیندۆسی و مەسیحی و جوو و زەردەشتی، لە ئیسپانیا لە پاش دەرکردنی عەرەب و موسڵمانەکان، ئەوەی مابوون ڕۆژانە یان بە زۆر دەکرانە مەسیحی، یانیش دەکوژران ودەسوتێنران!

یانی لە کاتێکدا ئەکبەر جیاوازی نەهێشتبوو لە نێوان موسڵمان و هیندۆسی و مەسیحی و جوو و زەردەشتی، لە فەرەنسای پایتەختی فەلسەفە و ڕووناکی و سێکیولاریزم، کاتۆلیکەکان هەولی لەناوبردن و ڕیشەکێشکردنی پرۆتستانیەکانیان دەدا! جا بزانە مەزنێتی ئەکبەر و بیری ئەکبەری لە چ ئاستێکدا بوو؟!

---

[11] فن المصوغات المغولية الهندية ومكانتها بين الشرق والغرب ، آمال عربيد– مكتبة دار الأثار الإسلامية – الكويت ١٩٩٩ ص ٣٢

لە وڵاتانی ئێمە لە کتێبەکانی مێژووی قوتابخانەکان تەنها باسی ئەوانە دەکەن کە بە شمشێر ڕوبارێك خوێنیان ڕشتوە یان لە ئەفریقیا یەك میللەتیان وەك مەڕومالاَت بە کۆیلە بردووە، یان لە ئەندەلوس سەدان هەزار سەرمەڕ نا، سەرمرۆڤ و جاریەیان بۆ خەلیفەی دیمەشق ناردۆتەوە! لە کاتێکدا چەندین مرۆڤی مەزنی وەك جەلالەدین ئەکبەری مرۆدۆست و یەکسانخواز فەرامۆش دەکرێن!

لە ١/٧/ ٢٠١٨

ناوەرۆك	لاپەرە
پێناسەیەکی زنجیرەی دۆسێیە فەرهەنگی و فیکریەکان	٣
پێشەکی	٤
دۆسێی ئەزموونی سێکیولاریزم لە ئیسلامدا!	٨
قۆناغی سۆفیزمێکی مرۆدۆست	١٠
قۆناغی یەکسانی هاولاَتیان	١٢
ئاماژە سێکیولارییەکانی مێژووی ئیسلام	١٤
فیتنەی عیشقی مەولانا!	١٨
کاردانەوەی هێزە کۆنەویستەکان	٢١
ماهیەتی تۆمەتەکان	٢٣
ئایە ڕاستە ئەکبەر [دینی خوداوەندی] دامەزراند؟!	٢٩
خۆرئاواییەکانیش ناحەزن بە هەر هەوڵێکی ڕەسەنی سێکیولاریزم!	٣١
تۆمەتی دامەزراندنی دینی ئیلاهی لە چییەوە هاتووە؟	٣٤
آئین اکبری مانای چییە؟!	٣٧

Dossier of:

The Secular Experience in Islam

Jalal-uddin Akbar the Founder of the First Secular Government in Islam

Written by:

Mohammed Hariri

ئەکبەر لە کاتێکدا باوەری بە یەکسانی دینی بوو، و بەکرداریش پەیڕەوی دەکرد لە ئەوروپا تازە ڕێنیسانس دەستی پێکردبوو، هێشتا بزوتنەوەیەکی لاواز بوو لەبەرامبەر باڵادەستی دینی کڵێسا، ئەو کاتە زۆر لە لاهوتییە ناودارەکانی وەک دسیدریموس ئەراسیموس، و هوڵدریخ و تۆماس مۆر و مارتن لۆتەر و جۆن کاڵڤن لە خەبات دابوون لە دژی جیهانبینی تەسکی کەنیسە، و هەندێکیان وەک مارتن لۆسەر هێشتا نەگەیشتبوە ئاستی بیرکردنەوەی یەکسانی دینەکانی ئەکبەر، زۆر بە توندی هێرشی دەکردە سەر جووەکانی ئەڵمانیا و ئەوروپا و خەڵکی هاندەدا بۆ هێرشکردنە سەریان چونکە دەیویست ببنە مەسیحی لەسەر مەزهەبی پرۆتستانتی خۆی! لە ئیسپانیا ئەو موسڵمانانەی مابوون کەلەپاچە دەکران لەسەر دین! لە فەرەنسا وەک شەڕی شیعە وسونەی ئێستا، کاتۆلیک و پرۆتستانت خەریکی یەکتر قڕکردن بوون! ئەکبەر بەوپەڕی متمانەوە وڵاتەکەی دوورخستبووەوە لە گێژاوی کێشە دینیەکان و هەوڵی چارەسەرکردنی کێشەی موسڵمانانی ئیسپانیا و مەسیحییەکانی فەرەنساشی دەدا!

First Edition:
November 2018

Design: hadi hunar